takiego typu słownik dla Rosjan pod redakcją prof. Janusza Riegera (2003). Chcę wprowadzić trochę inne podejście do zasad układania słowników tematycznych, które jest właściwe bardziej słownikom języków zachodnich.

BIBLIOGRAFIA

Bilenka-Swystowycz L., Jarmoluk M., *Uczę się polskiego*, АртЕК, Київ 1998, s. 302.

Біленька-Свистович Л.В., Горбенко Л., Заячківська Н.М., *Українсько-польський та польсько-український словник*, Світ, Львів 2004, s. 780.

Doroszewski W., *Podstawy gramatyki polskiej*, Warszawa 1991.

Gałyga D., *Ach ten język polski*, Kraków 2001.

Garnczek P., *Czas na czasownik*, Kraków 2001.

Gramatyka języka polskiego z ćwiczeniami, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1996.

Iwczenko A., *Słownik ukraińsko-polski*, Lublin 2002.

Lewiński P., *Oto polska mowa*, Wrocław 2001.

Miodunka W., *Cześć jak się masz*, Brazylia 2001.

Rieger J., Rieger E., *Słownik tematyczny rosyjsko-polski*, Wiedza Powszechna, Warszawa 2003.

Seretny A., Lipińska E., *ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego*, Kraków 2005.

Словник української мови, Наукова думка, Київ 1975.

Słownik polsko-ukraiński w dwóch tomach, pod red. Ł. Humeckiej, WAN, Kijów 1958.

Słownik ukraińsko-polski w dwóch tomach, pod red. Ł. Humeckiej, WAN, Kijów 1958.

Słownik ukraińsko-polski i polsko-ukraiński, pod red. B. Nazaruka, M. Jurkowskiego, Warszawa 1998.

Wielki słownik polsko-rosyjski, Wiedza Powszechna, wyd. V, Warszawa 2001

Wielki słownik rosyjsko-polski, Wiedza Powszechna, wyd. VII, Warszawa 2001.

JULIA DILNA

LWÓW

Funkcjonowanie innowacji frazeologicznych w utworze literackim

Na materiale utworów Izabeli Sowy

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie problemu obecności, funkcji i sposobów aktualizacji innowacji frazeologicznych w utworze literackim. Problem ten w polskiej literaturze językoznawczej nie jest obecnie określany jako „mało znany", innowacjom frazeologicznym jako tworzywu poezji, fraszek, felietonów i innych gatunków literackich poświęcone są bowiem liczne artykuły i nawet obszerne opracowania (Barańczak 1974, 1985, Bąba 1978, 1979, 1988, Brzeziński 1975, Kasjan 1966, Liberek 1998, Majkowska 1987, Pajdzińska 1980, 1993, Rospond 1961 i in.). Stosunkowo mało jest jednak prac zawierających interpretację typów innowacji ustalonych związków frazeologicznych na podstawie utworów prozatorskich, zwłaszcza tych tzw. dla młodzieży autorstwa współczesnych pisarzy polskich. Niniejszy artykuł przynosi krótką analizę innowacji frazeologicznych, ekscerpowanych z utworów tzw. „serii owocowej", czyli czterech powieści zatytułowanych *Smak świeżych malin*, *Cierpkość wiśni*, *Herbatniki z jagodami* oraz *Zielone jabłuszko* młodej polskiej pisarki Izabeli Sowy.

Zasygnalizowany w tytule aspekt badania innowacji frazeologicznych bezpośrednio dotyczy innego szerszego problemu, a mianowicie – specyfiki języka artystycznego. Definiując globalnie to zjawisko jako ogół wszystkich znaków i form występujących w tekstach literackich, wzorujemy się na opinii Aleksandra Wilkonia, który traktuje język artystyczny jako specyficzny fenomen językowy, nie identyfikując go, jak to robi część językoznawców, z językiem ogólnym z powodu braku własnych cech systemowych. Brak własnego podsystemu gramatycznego dzisiejszej polszczyzny artystycznej nie oznacza, zdaniem Wilkonia, „aby była ona wtopiona bez reszty w system i normy języka ogólnego", zajmuje ona bowiem „wobec tych i innych

odmian pozycję szczególną, jest językiem rządzącym się odrębnymi prawami i otwartym na wszelkie niespodzianki" (Wilkoń 1999: 13). Owe „niespodzianki" są odzwierciedleniem jednej z podstawowych (oprócz autonomiczności, zwrotności oraz różnorodności) cech języka artystycznego, którą jest charakter obrazowy. Faktem oczywistym, zdaniem Antoniego Furdala, jest dzisiaj to, „że w języku literatury pięknej możliwe jest dosłownie wszystko" (Furdal 1973). Pisarz może wprowadzić do tekstu artystycznego każdą formę gatunkową wypowiedzi, gwarę, socjolekt lub dowolny wyraz. To, co jest uważane za niedopuszczalne w języku codziennej komunikacji, jest możliwe w języku artystycznym. W rezultacie takie nieograniczone możliwości stają się źródłem konfliktu między językiem artystycznym a wewnętrznymi podstawami gramatycznymi i leksykalnymi języka ogólnego, innymi słowy – powodem do spięcia między normatywizacją a tendencją do aktualizacji, negujących standardy. Jeśli w niektórych epokach i kierunkach literackich stopień odchylenia języka artystycznego od języka „standardowego" był znaczny, ale nie były to odchylenia globalne, to język artystyczny doby współczesnej wykazuje, jak twierdzi Wilkoń, „bardzo wysoki stopień dewiacyjności i kreatywności...", chociaż „mamy też do czynienia ze zjawiskiem odwrotnym: przestrzeganiem norm" (Wilkoń 1999: 20). O dewiacyjnym aspekcie „tekstów literatury pięknej" mówi też Andrzej Markowski w *Nowym słowniku poprawnej polszczyzny*: „kanony literackie wykorzystywane współcześnie, nie pozwalają uznawać języka dzieł literatury za wzorzec językowy polszczyzny, co było regułą jeszcze w połowie XX wieku" (*Nowy słownik poprawnej polszczyzny* 2002: 1662). Zdaniem Wilkonia, w dzisiejszym języku artystycznym w Polsce występują trzy tendencje:

1) zachowawcza, polegająca na respektowaniu norm ogólnego języka pisanego, w tym także norm kulturowych, zakładających użycie polszczyzny kulturalnej, nieżargonowej; jest ona charakterystyczna dla niektórych pisarzy; dominuje w publicystyce literackiej i literaturze o funkcji dydaktycznej, w literaturze dla dzieci i młodzieży, w wielu powieściach masowych;

2) nowatorska, zmierzająca do stworzenia nowego języka, nastawiona na burzenie zastanych norm i wzorców; jest ona znamienna przede wszystkim dla poezji, np. dla tzw. poezji lingwistycznej i dla niektórych utworów prozatorskich;

3) zachowawczo-nowatorska, mieszana, po części tylko negująca dane normy, nie zrywająca z tradycjami klasycznymi języka artystycznego (Wilkoń 1999: 20-21).

Opinia Wilkonia, iż właśnie w tej trzeciej tendencji mieści się centrum współczesnego języka artystycznego, wydaje się słuszna. Innowacje językowe, w tym też innowacje frazeologiczne pojawiające się w tekście literackim, są środkami wyrażenia dewiacyjnego aspektu języka artystycznego. Innymi słowy, dewiacje występujące w języku literatury i polegające, według Wilkonia, na podważaniu systemu języka, naruszeniu norm językowych polszczyzny lub zmianie statusu komunikacyjnego danych odmian językowych (Wilkoń 1999: 49) oraz innowacje językowe, wyznaczane przez Halinę Kurkowską jako „to, czym wytwórca tekstu odchyla się od normy danego języka lub jego systemu i normy" (Buttler, Kurkowska, Satkiewicz 1971: 20-22) są zjawiskami tej samej kategorii.

Bunt przeciwko normom frazeologicznym języka często przynosi wiele zjawisk cennych dla poezji i prozy. Obecność frazeologizmów w utworach jest, według A. Pajdzińskiej, „pochodną dwu podstawowych funkcji, jakie pełnią związki w kodzie językowym: uzupełniania systemu nominatywnego języka i pomnażania zasobu synonimicznych środków leksykalnych" (Pajdzińska 1993: 17). W rezultacie innowacyjnych działań w dziedzinie frazeologii obserwujemy „poszerzenie granic języka, wyjście naprzeciw zjawiskom nie nazwanym lub słabo od strony leksykalnej zwerbalizowanym, pogłębienia form ekspresji indywidualnej i duchowej" (Wilkoń 1999: 50).

Podejmując próbę analizy zjawiska innowacji w ramach zasobu frazeologicznego powieści „serii owocowej" Izabeli Sowy, przyjmujemy najbardziej chyba w literaturze przedmiotu utrwaloną definicję innowacji frazeologicznej Stanisława Bąby: „jakiekolwiek odstępstwo od normy frazeologicznej" (Bąba 1989: 46). Rezygnujemy z utożsamiania tego terminu z terminem „modyfikacja": przez modyfikację będziemy rozumieli wyłącznie przekształcenia struktury formalnej związku, ewentualnie również jego struktury semantycznej. Badane utwory pokazujące „jałowe życie typowych reprezentantów pokolenia wyżu demograficznego: młodych samolubów, którzy prą naprzód, depcząc i zagryzając wszystko, co stanie im na drodze" (Sowa 2002: 218) zostały napisane w formie pamiętników głównych bohaterek, dlatego język charakteryzuje się dość wysokim stopniem nieoficjalności. Analiza obszernego materiału ukazała spore bogactwo i różnorodność wykorzystywanych przez autorkę innowacyjnych związków wyrazowych, w tym też neofrazeologizmów, czyli innowacji uzupełniających według klasyfikacji Bąby, których, równie jak wyżej wymienionych modyfikacji, nie możemy pominąć. Właśnie te dwa typy innowacji frazeologicznych – zamierzone modyfikacje oraz neofrazeologizmy – są najbardziej charakterystyczne dla stylu Sowy i dlatego są obiektem naszego zainteresowania.

Analiza modyfikacji frazeologicznych ukazała wyraźną dysproporcję w stosowanych przez autorkę zabiegach modyfikacyjnych. Najczęściej wybieranym przez nią zabiegiem jest wymiana komponentów frazeologizmu. Na miejscu wymienionego normatywnego komponentu najczęściej występuje:

1) jego synonim (językowy lub kontekstowy): *kręcić się w miejscu* (: *dreptać w miejscu*), *wygarnąć z grubej rury* (: *huknąć/powiedzieć/walnąć/zacząć z grubej rury*), *wykorkować z głodu* (: *umrzeć z głodu*), *chwycić haczyk* (: *połknąć haczyk*), *dobra ryba* (: *gruba ryba*);

2) jednostka tego samego pola semantycznego: *zaglądać do kufla* (: *zaglądać do kieliszka*), *nudzić się jak norka* (: *nudzić się jak mops*), *pójść do piachu* (: *pójść do ziemi*), *mieć trzy lewe ręce* (: *mieć dwie lewe ręce*);

3) jednostka innego pola semantycznego, ale nie antonim: *głupi jak materac* (: *głupi jak but*), *po koniuszki włosów* (: *po korzonki włosów*), *blady jak dżdżownica/mąka kartoflana* (: *blady jak chusta/kreda/papier*), *rzut beretem* (: *rzut kamieniem*).

Wymiana komponentów najczęściej nie powoduje zmian semantycznych frazeologizmu, jednak niektóre modyfikacje takiej zmiany doznały:

- *zaglądać do kufla* 'używać alkoholu (o piwie)' w przeciwieństwie do normatywnego *zaglądać do kieliszka* 'używać alkoholu (o mocnych trunkach)': obserwujemy zawężenie zakresu frazeologizmu.
- *dobra ryba* 'przedmiot wielkiego rozmiaru', innowacja została wykorzystana dla opisu wielkiej puszystej choinki. Natomiast normatywny frazeologizm *gruba ryba* ma odmienne znaczenie: 'osoba wpływowa, zajmująca wysokie stanowisko społeczne'.
- *mieć trzy lewe ręce* 'być niezdolnym do niczego'. Wymiana komponentu-liczebnika *dwa* normatywnego związku *mieć dwie lewe ręce* na komponent-liczebnik *trzy* ma na celu intensyfikację znaczenia związku frazeologicznego.

Niektóre innowacje wymieniające w przeciwieństwie do frazeologizmów normatywnych charakteryzują się odmiennym nacechowaniem stylistycznym: *wygarnąć z grubej rury* (: *huknąć/powiedzieć/walnąć/zacząć z grubej rury*) 'powiedzieć kategorycznie, nie wybierając słowa' oraz *wykorkować z głodu* (: *umrzeć z głodu*).

Rozbudowywanie składu leksykalnego frazeologizmu o nowe komponenty nie przewidziane przez normę powoduje różne konsekwencje semantyczne:

– nie zmienia znaczenia frazeologizmu, np. *podkręcać śrubkę* ***na wyższe obroty*** (: *podkręcać śrubkę*) albo *wyjąć uszy* ***spod włosów*** (: *wyjąć uszy*). Uzupełnienie związków przez dodanie członów okolicznikowych *na wyższe obroty* i *spod włosów* prawdopodobnie jest przewidzialne przez komponenty normatywne *podkręcać* i *wyjąć*.

– intensyfikuje znaczenie i odświeża walory obrazowe utrwalonych połączeń wyrazowych przez dodanie do komponentu nominalnego przydawek (nawiązujących semantycznie do znaczenia, jakie ma człon określany w użyciach swobodnych) lub członów dopełnieniowych i okolicznikowych do komponentu werbalnego np.: *trafić kogo jak* ***sycylijski*** *piorun*, *zamienić się w* ***jedno wielkie*** *ucho*, *przejść przez* ***gęste*** *sito*, *odbierać komu chleb* ***i owies***, *zakochać się po* ***końce*** *uszu*, *nędza z bidą* ***i starymi kartoflami***, *mieć co/kogo* ***głęboko*** *w nosie*;

– konkretyzuje oraz intensyfikuje przenośne znaczenie frazeologizmu przez dodanie określenia nawiązującego do całościowego znaczenia ustalonego związku, np.: ***siedem*** *plag egipskich*, *trząść się jak galareta* ***w pędzącym dyliżansie***, *robić minę* ***pod tytułem...*** Cała struktura i znaczenie innowacji rozwijającej *robić minę pod tytułem...* zależy od kontekstu, takie uzupełnienie ustalonego związku zakłada bowiem możliwość nieograniczonej liczby wariantów kontynuacji frazeologizmu zależnie od sytuacji, w której on został użyty przez nadawcę wypowiedzi. W utworze *Cierpkość wiśni* innowacja została użyta w takim kontekście:

– [...] Bo nie dość, że chłop przystojny i wolny, to jeszcze posiadacz białej willi.

– No i mieszka niedaleko Częstochowy – dodała Milka, robiąc minę pod tytułem „facet ma dużego plusa" (Sowa 2002: 142).

Frazeologizm *zrobić minę pod tytułem „facet ma dużego plusa"* znaczy więc 'za pomocą odpowiedniego wyrażenia twarzy zaakcentować największą zaletę mężczyzny, o jakim mowa'.

– zmienia znaczenie frazeologizmu, np.: innowacja *zachować* ***choć okrawki*** *godności* w przeciwieństwie do związku normatywnego *zachować godność* znaczy, że godność jest już częściowo utracona, otóż zachować jej całej już się chyba nie da.

O wiele mniejszą grupę innowacji frazeologicznych w utworach Sowy stanowią kontaminacje oraz parafrazy, czyli innowacje utworzone w rezultacie wykorzystania różnych zabiegów innowacyjnych. Znaczenie innowacji kontaminacyjnej zależy od kilku czynników: stopnia bliskości semantycznej, podobieństwa struktur syntaktycznych frazeologizmów, obecności lub nieobecności komponentów wspólnych.

Innowacja *mieć duszę w majtkach* została utworzona na skutek połączenia frazeologizmów *mieć duszę na ramieniu* oraz *robić w majtki* na podstawie bliskości semantycznej. Podobną sytuację obserwujemy na przykładzie kontaminacji *płynąć niczym kłoda* utworzonej na podstawie związków normatywnych *płynąć z prądem* i *leżeć jak kłoda*, które nie są tożsame semantycznie, ale „krzyżują się" w znaczeniu „brak aktywności".

Natomiast znaczenie kontaminacji *pławić się w złudzeniach* zostało sformowane pod wpływem znaczeń obu frazeologizmów normatywnych *pławić się w rozkoszy* i *trwać w złudzeniach* – za pomocą nowego komponentu *pławić się* autorka akcentuje wielką liczbę złudzeń.

Parafrazy, czyli innowacje głęboko modyfikujące strukturę formalną i ewentualnie semantyczną frazeologizmów normatywnych, są rezultatem różnych zabiegów innowacyjnych, np.: kontaminacji oraz uzupełnienia

składu leksykalnego, np. *wykrzesać uśmiech dookoła głowy* (: *mieć uśmiech na twarzy* i *wykrzesać co z siebie*), *nadać (sprawie) ciężaru ołowiu* (: *nadać czemu znaczenie* i *ulżyć komu ciężaru*); kontaminacji i wymiany członów, np. *rozmrozić lodowate serce* (: *zdobyć serce i mieć lodowate serce*); uzupełnienia i redukcji składu, np. *mieć straszny młyn* (: *mieć młyn w głowie*); uzupełnienia składu i wymiany komponentów, np. *coś jest strzałem w* ***8-kę***, *może nawet w 9-kę* (: *coś jest strzałem w 10-kę*), *spadły komu z* ***piersi*** *ogromne ołowiane bryły* (: *spadł komu kamień z serca*).

Neofrazeologizmy Sowa stosuje prawie tak samo często, jak modyfikacje frazeologiczne. Jest to związane przeważnie z potrzebą ekspresywnego nacechowania wypowiedzi, rzadziej – z potrzebą nominatywną. Semantycznie neofrazeologizmy odzwierciedlają różne aspekty życia polskiej młodzieży – życie codzienne (studia, pracę), czynności fizjologiczne: *studzić silniki* 'odpoczywać po ciężkiej pracy', *dbać o wizerunek* 'troszczyć się o reputację', *mieć porządek jak w niemieckiej bibliotece* 'mieć idealny porządek', *nie składać deklaracji* 'nie spieszyć się z decyzją, nie stwierdzać czegoś na pewno', *sadzić drzewka na Lubelszczyźnie, paść krowy w Bieszczadach* 'wykonywać prymitywną, często brudną, niskoopłacalną pracę', wyrównać teren 'posprzątać', *wsuwać jak odkurzacz* 'jeść dużo', *żywić się kwiatami z niebiańskich obłoków* 'nie jeść nic lub jeść bardzo mało'; wypoczynek i rozrywki: *mieć w głowie porozrzucane puzzle* 'o wynikach nadużycia alkoholu: bólu głowy, nieuważności itd.', *wchodzić w fazę snu REM* 'spać mocno, spać twardym snem'; cechy fizjologiczne: *ręce Wokulskiego* 'ręce osoby pracowitej', *twarz kobiet z teatru kabuki* 'twarz nie wyrażająca żadnych emocji', *twarz Mojżesza z książeczek dla świadków Jehowy* 'spokojny, błogi wyraz twarzy', *wyglądać jak Góry Skaliste* 'mieć wygląd człowieka twardego, niewzruszonego'; cechy psychiczne, sprawność intelektualną lub jej brak: *głupi przez u zwykłe* 'bardzo głupi', *prosty jak ruski wyciskacz do czosnku* 'prymitywny', *towarzyski jak amerykańscy turyści* 'bardzo towarzyski', *zły jak czarny rottweiler* 'bardzo zły', *wściekły niczym ranny Bruce Lee* 'bardzo wściekły'; stosunek do świata otaczającego: *nie każdy jest królewną Wandą* 'nie każdemu szczęście daje się łatwo', *pożerać życie całymi łyżkami* 'żyć 'na maksa', korzystać z każdej szansy, podarowanej przez życie' i in. Neofrazeologizmy charakteryzują się różnorodnością wykorzystanej leksyki [wulgaryzmy i potocyzmy (*wsuwać, pożerać, walić*), słownictwo należące do odmiany urzędowej języka (*składać deklarację*), zapożyczenia (*puzzle, rottweiler*), egzotyzmy (*kabuki*), nazwy własne (*Lubelszczyzna, Bieszczady, Góry Skaliste, Wanda*), skrótowce (*REM*)], odzwierciedleniem stereotypów – regionalnych, etnicznych, narodowościowych: *sadzić drzewka na Lubelszczyźnie, mieć porządek jak w niemieckiej bibliotece, prosty jak ruski wyciskacz do czosnku* etc.

Przedstawione tu przykłady neofrazeologizmów oraz sposobów modyfikowania stałych związków (innowacji wymieniających, rozwijających, kontaminacyjnych oraz parafraz) obrazują jedną z podstawowych cech stylu Izabeli Sowy, jej dążenie do ciągłego odświeżania języka, niechęć do szablonowości skostniałych, zużytych połączeń wyrazowych. Tak więc, zarówno poezja, felieton lub fraszka, jak i współczesny utwór prozatorski stanowi doskonały materiał do badań zabiegów innowacyjnych w obrębie stałych związków frazeologicznych.

BIBLIOGRAFIA

Barańczak S., *Język poetycki Mirona Białoszewskiego*, Wrocław 1974.

Barańczak S., *Uciekinier z Utopii. O poezji Zbigniewa Herberta*, Wrocław 1985.

Bąba S., *Frazeologia jako tworzywo dowcipu językowego fraszek i aforyzmów S.J. Leca*, „Przegląd Humanistyczny" 1979, nr 9, s. 91-99.

Bąba S., *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań 1989.

Bąba S., *Zagadnienia aktualizacji frazeologizmów w języku poetyckim Józefa Barana*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, pod red. M. Basaja i D. Rytel, Wrocław 1988, s. 34-47.

Bąba S., *Żartobliwe innowacje frazeologiczne we fraszkach Lecha Konopińskiego*, „Przegląd Humanistyczny" 1978, nr 12, s. 113-120.

Brzeziński J., *Język Franciszka Dionizego Kniaźnina*, Zielona Góra 1975.

Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej*, Warszawa 1982.

Furdal A., *O języku folkloru*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

Kasjan J.M., *Przysłowia i metaforyka potoczna w twórczości Słowackiego*, Toruń 1966.

Liberek J., *Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej*, Poznań 1998.

Majkowska G., *Celowe modyfikacje związków frazeologicznych we współczesnej publicystyce (na materiale felietonów prasowych)*, Warszawa 1987.

Nowy słownik poprawnej polszczyzny, pod. red. A. Markowskiego, Warszawa 2002.

Pajdzińska A., *Defrazeologizacja w poezji Tymoteusza Karpowicza*, Lublin 1980.

Pajdzińska A., *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*, Lublin 1993.

Rospond S., *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961.

Sowa I., *Cierpkość wiśni*, Warszawa 2002.

Sowa I., *Herbatniki z jagodami*, Warszawa 2003.

Sowa I., *Smak świeżych malin*, Warszawa 2002.

Sowa I., *Zielone Jabłuszko*, Warszawa 2004.

Wilkoń A., *Język artystyczny. Studia i szkice*, Katowice 1999.